

ENVIRONMENT

March 5, 2025

આપણે વિકાસના વિકલ્પોની જરૂર શા માટે છે

પર્યાવરણવાદી અને કલ્પવૃક્ષના સ્થાપકોમાંના એક, આશિષ કોઠારી, મુખ્ય પ્રવાહના વિકાસ માટેના નમૂનાના વિકલ્પ તરીકે સ્થાનિક જાણકારી, સામુદાયિક કાર્યવાહી અને ટકાઉ સંરક્ષણના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે.

by [સબા કોહલી દવે](#), [શ્રેયા અધિકારી](#)

READ THIS ARTICLE IN **GUJARATI** ▼

9 min read

આશિષ કોઠારી [કલ્પવૃક્ષ](#)ના સ્થાપકોમાંના એક છે, કલ્પવૃક્ષ એ સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક સ્તરે પર્યાવરણીય અને સામાજિક મુદ્દાઓ પર કામ કરતી બિનનફાકારક સંસ્થા છે. હમણાં સુધી તેઓ કલ્પવૃક્ષના [વિકલ્પો સંબંધિત કાર્યક્રમ](#)નું નેતૃત્વ કરતા હતા, આ કાર્યક્રમ અન્યાય, અસમાનતા અને બિનટકાઉપણાને કાયમી બનાવતી પિતૃસતા, મૂડીવાદ અને જાતિવાદ જેવી વર્થસ્વ ધરાવતી પ્રણાલીઓના વિકલ્પો ઊભા કરવાનું કામ કરે છે.

તેઓ [નર્મદા બચાવો આંદોલન](#) (સેવ ધ નર્મદા મૂવમેન્ટ), [બીજ બચાવો આંદોલન](#) (સેવ ધ સીડ્સ મૂવમેન્ટ), અને ધ કોમ્યુનિટી ફોરેસ્ટ રાઈટ્સ લર્નિંગ એન્ડ એડવોકેસી નેટવર્ક સહિત વિવિધ લોક ચળવળોમાં સક્રિય રહ્યા છે. તેઓ [ટેકનિકલ ઇકોલોજિકલ ડેમોક્રેસી](#), [વિકલ્પ સંગ્રમ](#) (ઓલ્ટર્નેટિવ્સ કૉન્ફ્લુઅન્સ) અને ધ [ગ્લોબલ ટેપેસ્ટ્રી ઓફ ઓલ્ટર્નેટિવ્સ](#)ની સ્થાપના કરવામાં મદદરૂપ રહ્યા છે અને તેની સંકલન ટીમોના સભ્ય છે.

આઈડીઆર સાથેની આ મુલાકાતમાં આશિષ વિકાસ અને ટકાઉપણાના મુદ્દાઓ કેવી રીતે સમજવામાં આવે છે તેની તેમજ વૈકલ્પિક યોજનાઓ અને સ્થાનિક, બિન-વર્થસ્વશાળી જ્ઞાન પ્રણાલીઓ તપાસવાની જરૂરિયાત વિષે ચર્ચા કરે છે. સામુદાયિક અને બિનનફાકારક સંસ્થાઓ આ વિકલ્પોને તેમના રોજિંદા વ્યવહારમાં સામેલ કરવા માટે શું કરી શકે તેની રૂપરેખા પણ તેઓ આપે છે.

તસવીર સૌજન્ય: આશિષ કોઠારી

વિકાસ અને ટકાઉપણા સંબંધિત સ્વીકૃત, પ્રચલિત વિચારો અને માન્યતાઓમાં સમસ્યા ક્યાં છે?

‘વિકાસ’ શબ્દને મોટાભાગે જીડીપી અથવા કુલ ઘરેલુ ઉત્પાદન જેવા આર્થિક માર્કર્સ દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો છે, જે દેશ દ્વારા ઉત્પાદિત માલ અને સેવાઓની માત્રાને માપે છે. જો કે, તે માત્ર પરિમાણપાત્ર અથવા મુદ્રીકરણ કરી શકાય તેવી આર્થિક પ્રવૃત્તિ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જે વિકાસના વ્યાપક ખ્યાલને અત્યંત સંકુચિત કરી દે છે.

પરિણામે ઉત્પાદન, વેપાર અથવા વપરાશના કોઈપણ સ્વરૂપને ઘણીવાર નકારાત્મક પરિણામોને ધ્યાનમાં લીધા વિના સ્વાભાવિક રીતે જ સારું માની લેવામાં આવે છે. આ મોડેલમાં પર્યાવરણીય, સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક અને સાંસ્કૃતિક અસરો બાહ્ય કારણોસર થતી હોવાનું માનવામાં આવે છે. અહીં મોટા ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રોજેક્ટ્સ, ભારે ઔદ્યોગિકીકરણ અને શહેરીકરણ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. આ મોડેલ શિકારી-સંગ્રાહક સમાજથી માંડીને કૃષિક સમાજ, કૃષિક સમાજથી ઔદ્યોગિક અને ઔદ્યોગિકીકરણ પછીના સમાજ સુધીની રેખીય પ્રગતિને જરૂરી અને અનિવાર્ય માને છે; અને અવિકસિત, વિકાસશીલ અને વિકસિત દેશોના લેબલો અહીંથી જ આવે છે.

IDR Answers: Click here to start exploring.

આ મોડેલ મહત્તમ વૃદ્ધિ હાંસલ કરવા, વ્યક્તિ અને પ્રકૃતિ બંનેને ઉત્પાદન અને વપરાશ માટે જેનું શોષણ થઈ શકે એવી ચીજવસ્તુઓ તરીકે જુએ છે. તે મનુષ્યને પ્રકૃતિથી અલગ જોવાનું વલણ પણ ધરાવે છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યનું મૂળ કાર્ટિસિયન ટ્વેન્ટવાઈ જેવી કેટલીક આધુનિક પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીમાં છે, જે મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ બંનેને એવા યંત્રો તરીકે જુએ છે જે એકબીજાથી મૂળભૂત રીતે અલગ છે. પિતૃપ્રધાન સમાજવ્યવસ્થા, સંસ્થાનવાદ અને દુનિયાના નિશ્ચિત સીમાઓ અને સ્પર્ધાત્મક અર્થતંત્રો ધરાવતા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં લાગણી પાડવા સહિતની સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વ્યવસ્થામાં આ અલગતા ઘણા લાંબા સમયથી સ્વીકૃત થયેલી જોવા મળે છે. આનું બીજું પરિણામ એ છે કે સમગ્ર વિશ્વમાં અસમાનતા ઝડપથી વધી રહી છે, જેમ કે મુઠ્ઠીભર અબજોપતિઓ મોટાભાગની સંપત્તિની માલિકી ધરાવે છે અથવા તેનું નિયંત્રણ કરે છે.

આ તમામ પરિબલો ભેગાં મળીને સાચા અર્થમાં ટકાઉપણા અથવા ન્યાય સંગતતા માટેના કોઈ નિહિત તર્ક વિનાનું એક મોડેલ ઊભું કરે છે. આજે આપણે જે વિવિધ પર્યાવરણીય, સામાજિક અને આર્થિક સંકટોનો સામનો કરી રહ્યા છીએ તેમાં આના પરિણામો સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે.

આ પ્રકારનો બિનટકાઉ વિકાસ કેવો દેખાય છે એના એક કે બે ઉદાહરણ તમે આપી શકો?

ખેતીનું ઉદાહરણ લઈએ તો, 1960 ના દાયકામાં ભારતમાં હરિત ક્રાંતિ થઈ, જેને કૃષિના વિકાસ તરીકે ઓળખાવવામાં આવી હતી. તેમાં કૃષિના પરંપરાગત સ્વરૂપોથી દૂર જવાનો સમાવેશ થાય છે, કૃષિના પરંપરાગત સ્વરૂપોમાં જમીન, બીજ અને પાણી એકબીજા સાથે સંકળાયેલા તત્વો હતા, અને કૃષિ એ માત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિ જ નહીં પરંતુ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનનો પણ ભાગ હતી. તેને બદલે હવે આ તત્વોને સંકુચિત રીતે વ્યાખ્યાયિત આર્થિક ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં માત્ર ઘટકો તરીકે, વાસ્તવમાં થીજવસ્તુઓ તરીકે ગણવામાં આવતા હતા. સ્વ-ઉપયોગને બદલે બજાર માટે, વેચાણ માટે, ઉત્પાદન કરવા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું.

મહત્તમ કૃષિ ઉત્પાદન હાંસલ કરવા માટે ખાતરો, જેતુનાશકો, તેમજ સંકર અને આનુવંશિક રીતે સુધારેલા બિયારણો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ઉત્પાદનને ખૂબ જ સંકુચિત રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે, જે ફક્ત એકર દીઠ ઉત્પાદિત થતા અનાજના જથ્થા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ અભિગમે ઉત્પાદન પ્રક્રિયાઓ દરમિયાન ટકાઉપણાની અને પરંપરાગત કૃષિને પરિણામે મળતા ઘાસચારો, જૈવવિવિધતા અને સમૃદ્ધ પર્યાવરણીય પ્રણાલી જેવા વધારાના લાભોની અવગણના કરી છે.

ઉદાહરણ તરીકે, ઓર્ગેનિક (જૈવિક) ચોખાના ખેતરમાં તમને કરચલા અને માછલીઓ જોવા મળી શકે છે, જેઓ એ વિસ્તારની એકંદર ઉત્પાદકતા અને પર્યાવરણીય તંદુરસ્તીમાં તો ફાળો આપે જ છે સાથોસાથ એ ખેડૂતને ખાદ્ય સામગ્રી પૂરી પાડવામાં પણ ફાળો આપે છે. તેનાથી વિપરિત, હરિત ક્રાંતિ ચોખાનું ખેતર માત્ર અનાજ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જે ઘણીવાર ખેતરની ઉત્પાદકતાના બીજા પાસાઓના વિનાશ તરફ દોરી જાય છે અને રસાયણોના ભારે ઉપયોગને કારણે જમીનની પર્યાવરણીય સ્થિતિસ્થાપકતાને નબળી પાડે છે. વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહના મોડેલમાં શી સમસ્યા છે તેનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

IDR is a free learning and media platform and we are determined to never go behind a paywall. If you find value in our articles, please support us by making a donation.

[DONATE NOW >>](#)

સરદાર સરોવર ડેમ જેવા મોટા બંધોની વાત આવે છે ત્યારે પણ એવી જ સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. વ્યાપક પર્યાવરણીય અને સામાજિક અસરોની તેમજ ઓછા વિનાશક વિકલ્પોની અવગણનાકરીને વધુમાં વધુ જળવિદ્યુત ઉત્પાદન અને સિંચાઈ થઈ શકે તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. સરદાર સરોવર ડેમ એ નર્મદા વેલી પ્રોજેક્ટનો એક ભાગ છે, જેનો હેતુ સમગ્ર ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ અને રાજસ્થાનના લોકોને હાઇડ્રોઇલેક્ટ્રિક પાવર (જળવિદ્યુત ઊર્જા), સિંચાઈ અને પાણી પૂરું પાડવાનો હતો. ગુજરાતની નર્મદા નદીમાંથી આ તમામ સ્થળોએ પાણી પહોંચાડવાની યોજના હતી. જો કે, આ યોજનાને કારણે સમૃદ્ધાચોના સામૂહિક વિસ્થાપનની, વન્યજીવો તેમજ જંગલની અને ખેતીની જમીન પર પાણી ફરી વળવાની, અસમાન સત્તાને કારણે લેવાતા લાભોની અને બીજી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. જે ધારણા હેઠળ આ પ્રકારના વિકાસના કામો થાય છે તે એ છે કે એક જગ્યાએ ઘણું બધું પાણી છે અને બીજી જગ્યાએ બહુ ઓછું પાણી છે. આ પરિપ્રેક્ષ્ય પર્યાવરણીય દ્રષ્ટિએ ભૂલભરેલ છે, તે ખંભાતના અખાતની દરિયાકિનારાની અને મેન્ગ્રોવની અત્યંત ઉત્પાદક ઇકોસિસ્ટમ્સ જેવી સ્થાનિક નીચેવાસ વિસ્તારની ઇકોસિસ્ટમની જરૂરિયાતોને અવગણે છે.

તદુપરાંત ગુજરાતના કચ્છ જેવા પ્રદેશો માટે તેમને ત્યાં થતો કુદરતી વરસાદ પૂરતો નથી તેવી ધારણા ખોટી યોજનાઓ તરફ દોરી જાય છે જે વિશાળ માત્રામાં પાણીના જથ્થાનું એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ સ્થાનાંતરણ કરે છે. આ ધારણા વરસાદી પાણીના યોગ્ય સંગ્રહ અને પાણીના ટકાઉ ઉપયોગ દ્વારા સ્થાનિક જળ સ્વ-નિર્ભરતાની સંભવિતતાની ક્ષમતાને આંકવામાં નિષ્ફળ જાય છે. સમગ્ર કચ્છના 100 થી વધુ ગામોએ બતાવી આપ્યું છે કે તેમના જળસ્ત્રોતોનું સમજદારીપૂર્વક વ્યવસ્થાપન કરીને અને શેરડી જેવા પાણી-સઘન પાકો ઉગાડવાથી આઘા રહીને તેઓ મર્યાદિત વરસાદમાં પણ પાણીની બાબતે આત્મનિર્ભર બની શકે છે. આથી જ મુખ્ય પ્રવાહના 'વિકાસ'ના – ટોપ-ડાઉન, અપવાદાત્મક, ઘણીવાર નફાના હેતુઓ માટે સ્થાનિક સમુદાયોને વિસ્થાપિત કરતા, અને પર્યાવરણીય રીતે બિનટકાઉ – સંસ્કરણ પર સવાલ ઉઠાવવાની અને તેના વિકલ્પો શોધવાની જરૂર છે.

આ સંદર્ભમાં વિકલ્પો કેવા હશે?

વિકલ્પો એ માનવ જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓને પરિપૂર્ણ કરવાના એવા માર્ગોનો સંદર્ભ આપે છે જે પૃથ્વીને નુકસાન પહોંચાડતા નથી અથવા માનવજાતના મોટા હિસ્સાને હાંસિયામાં ધકેલી દેતા નથી. આમાં રાજકીય અને આર્થિક લોકશાહીનો; જનસામાન્યની પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષતી પહેલનો; ન્યાય અને સમાનતા માટેની ચળવળોનો; અને દમનકારી, અસમાન અને બિનટકાઉ માળખાને પડકારતી નીતિઓ, તકનીકો અને માળખાનો સમાવેશ થાય છે. આ વૈકલ્પિક મોડલમાં આજીવિકા વધારવા માટે સૌર ટેકનોલોજી અથવા ડિજિટાઇઝેશનને અપનાવવા જેવા સાધનોમાં ફેરફાર કરવાના માત્ર ટેકનોક્રેટિક સોલ્યુશન્સનો સમાવેશ થતો નથી પણ પ્રણાલીને વધુ સમાવેશક અને સમાન બનાવવા માટે સામાજિક અને રાજકીય ફેરફારોનો પણ સમાવેશ થાય છે. વિકલ્પોમાં પ્રણાલીઓને તેમની સંપૂર્ણતામાં જોવાનો અને અસર કરતા વિવિધ આંતરસંબંધો અને આંતરછેદોને સમજવાનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરથી શૈક્ષણિક અથવા વહીવટી પ્રણાલીઓના અભિગમો લાદવાને બદલે વસ્તુને શરૂઆતથી, સંપૂર્ણપણે અને ઊંડાણપૂર્વક શીખવા વિશેની વાત છે, કમનસીબે હાલની પ્રણાલીઓ ઉપરથી અભિગમો લાદે છે.

વિકલ્પોનું એક ઉદાહરણ મધ્ય ભારતના જંગલોના સામૂહિક શાસન અને વ્યવસ્થાપનમાં મળી શકે છે.

વિકલ્પોના ઉદાહરણો આપણને દરેક જગ્યાએ મળી શકે છે, ખાસ કરીને પોતાના સંસાધનોનું સામૂહિક રીતે અને વાજબી વિતરણ અને ટકાઉ ઉપયોગ સુનિશ્ચિત કરે એ રીતે સંચાલન કરતા સમુદાયોમાં. દાખલા તરીકે કોવિડ-19 મહામારી દરમિયાન નાગાલેન્ડમાં સમુદાયની આગેવાની હેઠળના એક સંગઠિત જૂથે માર્ચ 2021 માં લોકોને વધુ કઠોર બીજી લહેરનો વધુ સારી રીતે સામનો કરવામાં મદદ કરી હતી. નોર્થ ઈસ્ટ નેટવર્ક (એનઈએન) ની મહિલાઓ દ્વારા શરૂ કરાયેલ આ પહેલે પ્રતિબંધો છતાં વેચાણ અને ખેતી જેવી આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહી શકે એ માટેનો માર્ગ મોકળો કર્યો હતો. કોહિમામાં મહિલા શેરી વિકેતાઓએ મ્યુનિસિપલ ડાઉન્સિલરોને સામૂહિક હિમાયત કરી વેચાણ માટે મર્યાદિત જગ્યાઓ સુનિશ્ચિત કરાવવા રેલી કાઢી હતી. ગ્રામીણ વિસ્તારોની મહિલાઓએ તેમણે જે ઔષધિઓ બનાવી હતી અને જે શાકભાજી ઉગાડ્યા હતા તે શહેરી રહેવાસીઓ સાથે વહેંચ્યા હતા, તેમણે આ બધું હોસ્પિટલો જેવા વિવિધ સ્થળોએ વહેંચ્યું હતું, જ્યાંથી લોકો તેમને જોઈતી વસ્તુ લઈ જઈ શકતા હતા.

બીજું ઉદાહરણ મધ્ય ભારતમાં – વન અધિકાર અધિનિયમ દ્વારા અધિકાર સંપન્ન બનેલ – જંગલોના સામૂહિક શાસન અને વ્યવસ્થાપનમાં મળી શકે છે. મહારાષ્ટ્રના ગોંદિયા જિલ્લામાં, જ્યાં 75 ટકા વસ્તી ગોંડ અને હલબા આદિવાસીઓની છે ત્યાં 250 થી વધુ ગામોએ તેમના કમ્યુનિટી ફોરેસ્ટ રિસોર્સ રાઈટ્સ (સીએફઆરઆર – સામુદાયિક વન સંસાધન અધિકારો) સુરક્ષિત કર્યા છે.

[આરખંડના ગિરિડીહ જિલ્લાના] દેવરી બ્લોકમાં 29 ગામોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓએ ગૌણ વન પેદાશોના વ્યવસ્થાપન અને વેચાણ માટે એક સંઘની રચના કરી છે. 2020 ના લોકડાઉન દરમિયાન આ ફેડરેશને ગામલોકો માટે આવકના મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત, તેંદુના પાંદડા અને મહુઆ, એકઠા કરવાનું ચાલુ રાખવા માટે સરકારની પરવાનગી મેળવી હતી. પડકારો હોવા છતાં ફેડરેશને આ ઉત્પાદનોના સુરક્ષિત સંગ્રહ અને વેચાણની સુવિધા આપી હતી અને 5069 પરિવારોના તમામ પુખ્ત વયના લોકો આ કામમાં સામેલ થાય અને તેમને તેમના કામ માટે વળતર આપવામાં આવે એ સુનિશ્ચિત કર્યું હતું.

મુખ્ય પ્રવાહના 'વિકાસ' અંગેના સંસ્કરણ પર સવાલ ઉઠાવવાની અને તેના વિકલ્પો શોધવાની જરૂર છે. | ચિત્ર સૌજન્ય: નીડપિક્સ

સામાન્ય જનસમુદાયો સાથે નજીકથી કામ કરતી બિનનફાકારક સંસ્થાઓ વૈકલ્પિક અભિગમ કેવી રીતે અપનાવી શકે? આ શક્ય બનાવવા માટે શું બદલવાની જરૂર છે?

સરકારને ઘડીક બાજુએ મૂકીએ તો – મોટાભાગના વિકાસ ક્ષેત્રો, જેમાં બિનનફાકારક અને દાતા સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે તે – કમનસીબે હજી પણ અજમાવેલી જૂની-પુરાણી પદ્ધતિઓ પાર આધાર રાખે છે. જ્યારે આપણે સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (એસડીજી – ટકાઉ વિકાસના ધ્યેયો) વિશે વાત કરીએ છીએ ત્યારે પણ અભિગમ એકદમ પરંપરાગત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે શાળામાં 100 ટકા નોંધણી અને સાક્ષરતાનું લક્ષ્ય રાખવું એ ઉમદા ધ્યેય છે, પરંતુ આપણે કેવા પ્રકારના શિક્ષણ અથવા સાક્ષરતાનું લક્ષ્ય રાખીએ છીએ એ વિષે કોઈ પૂછતું નથી. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ અંગ્રેજીમાં સાક્ષર બને છે પરંતુ તેની પોતાની ભાષા ભૂલી જાય છે ત્યારે શું થાય છે? ઘણીવાર તેઓ સમાન નોકરીઓ માટે વધુ વિશેષાધિકૃત અંગ્રેજી બોલનારાઓ સાથે સ્પર્ધા કરી શકતા નથી, ન તો તેઓ હવે પરંપરાગત વ્યવસાયો કરવા માટે સજ્જ રહે છે.

મોટાભાગના વિકાસના કામો હજી પણ એવા અભિગમોમાં અટવાયેલા છે જ્યાં ગામલોકોએ શું કરવું તે કહેવા માટે શહેરોમાંથી લોકો આવે છે.

મોટા ભાગના વિકાસના કામો હજી પણ એવા અભિગમોમાં અટવાયેલા છે જ્યાં ગામલોકોએ શું કરવું તે જણાવવા શહેરોમાંથી લોકો આવે છે, અને જ્ઞાનના બીજા સ્વરૂપો પર ઔપચારિક વિજ્ઞાનનું પ્રભુત્વ રહે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે કેટલીકવાર દાતાઓ એવી શરતો રાખવાનું વલણ ધરાવે છે જે સર્જનાત્મકતા અને પ્રયોગોને મંજૂરી આપતી નથી. જો કે, મૂળભૂત પરિવર્તનની સૌથી વધુ જરૂર છે આપણી માનસિકતામાં. માત્ર ઔપચારિક ક્ષેત્રનું વિજ્ઞાન જ સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવી શકે છે અથવા માત્ર મોટા કોર્પોરેશન હાઉસ પાસે જ ઉકેલો શોધવા માટેના સંસાધનો છે એવી પ્રબળ માનસિકતા હશે તો આપણે આ પ્રકારના સહયોગમાં ક્યારેય જોડાઈશું નહીં. એવું વ્યાપકપણે

માનવામાં આવે છે કે ગામડાઓના લોકો-જેમને ઘણીવાર 'અભણ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે- તેમની પાસે ઉકેલમાં ફાળો આપવા માટે કંઈ નથી. લોક જ્ઞાન પ્રણાલીનું અવમૂલ્યન એ વસાહતી શાસનકાળથી ચાલી આવતી એક સમસ્યા છે. આ [માનસિકતા] પરિવર્તન હાંસલ કરવા માટે ભારતની શિક્ષણ પ્રણાલી પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. આઝાદીના 75 વર્ષ પછી પણ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન રચાયેલ ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી મૂળભૂત રીતે સંસ્થાનવાદી છે. કેટલાક રાજ્યોએ સકારાત્મક ફેરફારો કર્યા છે, પરંતુ એકંદરે આપણે હજી પણ ગ્રામીણ બાળકોને શીખવીએ છીએ કે તેમના માતા-પિતાની અને તેમના સમુદાયોની જ્ઞાન પ્રણાલી જૂની અને આદિમ છે, અને શહેરી બાળકોને [આપણે કહીએ છીએ] ગ્રામીણ ભારત આપણને નીચા પાડી રહ્યું છે.

બિનનફાકારક સંસ્થાઓ તેમના કામમાં વૈકલ્પિક વિચારને કેન્દ્રમાં રાખી શકે છે એ માટેની કેટલીક રીતો આ પ્રમાણે છે.

1. વૈકલ્પિક જ્ઞાન પ્રણાલીઓને પ્રાધાન્ય આપો

વૈકલ્પિક અથવા હાઇબ્રિડ જ્ઞાન પ્રણાલીઓને પ્રાધાન્ય આપવાથી સમુદાયો સાથે કામ કરતી બિનનફાકારક સંસ્થાઓને જ્ઞાન ઉત્પાદન મજબૂત બનાવવામાં મદદ મળી શકે છે, જે વધુ અસરકારક અને પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં સુસંગત ઉકેલો તરફ દોરી જાય છે. ઘણા નાગરિક સમાજ જૂથોએ પહેલેથી જ સ્થાનિક જ્ઞાન અને સંસાધનોનો ઉપયોગ કરીને નવીન ઉકેલો વિકસાવ્યા છે.

વૈકલ્પિક શિક્ષણ એ એક એવું ક્ષેત્ર છે જ્યાં નાગરિક સમાજ ખાસ કરીને સક્રિય રહ્યો છે, સ્થાનિક જ્ઞાન અને ભાષાઓનો આદર કરે અને તેમનો સમાવેશ કરે તેવા નવા મોડલ બનાવવામાં આવ્યા છે. તમિલનાડુમાં મુરુદમ ફાર્મ સ્કૂલ (મુરુદમ) એક વ્યાપક વિકલ્પ છે, જે સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત ઔપચારિક અભ્યાસક્રમ અને પરીક્ષાઓને જરૂરી માનતી નથી અને તેના વિના કામ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ ઈચ્છે તો પરંપરાગત અર્થમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકે એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે પરંપરાગત પ્રણાલીના કેટલાક ઘટકો હાજર છે પરંતુ અભિગમ મૂળભૂત રીતે પરંપરાગત શિક્ષણથી અલગ છે.

મુરુદમ ખાતે અભ્યાસક્રમ લોકશાહી રીતે રચવામાં આવે છે, જેમાં વ્યવહારિક, પ્રવૃત્તિ-આધારિત શિક્ષણ પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવે છે. તેઓ નર્થ તાલીમ (મૂળભૂત શિક્ષણ) ની ગાંધીવાદી વિભાવનાને અનુસરે છે, જે વિદ્યાર્થીઓને માત્ર ગોખણપટ્ટી કરીને યાદ રાખવાની ફરજ પાડવાને બદલે બુદ્ધિથી, હાથથી અને હૃદયથી કામ કરવા પર ભાર મૂકે છે. સ્થાનિક સમુદાય સાથે સંકલન કરવા પર, સ્થાનિક પર્યાવરણમાંથી અને તેમાં રહીને શીખવા પર, સ્થાનિક ઇકોસિસ્ટમને ટકાવી રાખવા અને પુનઃસ્થાપિત કરવામાં મદદ કરવા પર અને જ્યાં દરેક બાળકની જન્મજાત ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યો, પ્રતિભાઓ અને દ્રષ્ટિકોણને દબાવવાને બદલે તેને ખીલવવામાં આવે એવું એક આકર્ષિત કરે તેવું શૈક્ષણિક વાતાવરણ ઊભું કરવા પર ખૂબ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે.

વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કરવાનો આ સિદ્ધાંત દરેક ક્ષેત્રને લાગુ પડે છે. બિનનફાકારક સંસ્થાઓ માટે આ જ્ઞાન પ્રણાલીઓને ઓળખવી અને એકીકૃત કરવી એ નિર્ણાયક બની રહે છે. આ પ્રણાલીઓ પર ભાર મૂકવાથી મૂલ્યવાન સ્થાનિક શાણપણનું જતન તો થાય છે જ સાથે સાથે તે વિકસાવેલા ઉકેલો ટકાઉ હોય અને જે સમુદાયો માટે સૂચવાયા હોય તે સમુદાયોમાં દ્રઢતાપૂર્વક સ્થાપિત હોય એ પણ સુનિશ્ચિત કરે છે.

2. વિવિધ જ્ઞાન પ્રણાલીઓ વચ્ચેના અંતરને દૂર કરો

વધુમાં વૈકલ્પિક રીતે વિચારવા માટે સંશોધકો, વૈજ્ઞાનિકો અને સ્થાનિક જ્ઞાન ધરાવનારાઓ વચ્ચે સહયોગ જરૂરી છે. દાખલા તરીકે તેલંગાણામાં સરકાર દ્વારા નિયુક્ત વૈજ્ઞાનિકો અને દલિત મહિલા ખેડૂતો દ્વારા સામૂહિક રીતે કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્રો ચલાવવામાં આવે છે. આ સહયોગ, કદાચ ભારતમાં એ

પ્રકારનો એકમાત્ર સહયોગ, છેલ્લા 20 વર્ષથી મજબૂત રીતે ચાલી રહ્યો છે. ખેડૂતો અને સરકારી વૈજ્ઞાનિકો બંને સ્વીકારે છે કે આ ભાગીદારીને કારણે તેઓ ટકાઉ, નાના ખેતર આધારિત કૃષિ પ્રણાલી વિકસાવી શક્યા છે.

આવા બીજા એક સહયોગ ડેક્કન ડેવલપમેન્ટ સોસાયટી (ડીડીએસ) એ બતાવી આપ્યું છે કે પરંપરાગત અને જૈવિક પદ્ધતિઓ કેવી રીતે અસરકારક પૂરવાર થઈ શકે છે. તેલંગાણાના ગામડાઓમાં જ્યાં ડીડીએસ કામ કરે છે ત્યાં દલિત મહિલા ખેડૂતો પાસે હવે તેમના પોતાના પશુધન અને બિયારણ છે અને તેઓ સામાજિક અને આર્થિક રીતે સશક્ત છે, તેઓ અગાઉ જેમના પર નિર્ભર હતા એ ઉચ્ચ જાતિના મોટા જમીનદારોના દમનકારી નિયંત્રણમાંથી મુક્ત થઈ શક્યા છે.

આ ઉપરથી – સ્થાનિક સમુદાયોથી લઈને ઔપચારિક ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ સુધીની, અને પરંપરાગતથી લઈને આધુનિક અભિગમો સુધીની – બહુવિધ જ્ઞાન પ્રણાલીઓને સંકલિત કરવાથી ઊભી થનારી આ પદ્ધતિઓને એકમેકને પૂરક બનાવવાની અને વિકસાવવાની પ્રયંસ શક્યતાઓનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

3. નીતિમાં બદલાવનું સમર્થન કરો

સફળ સ્થાનિક પહેલને આગળ વધારવા માટે નીતિની હિમાયત જરૂરી છે. બિનનફાકારક સંસ્થાઓ અને સમૂહો નીતિ નિર્માતાઓ અને સામાન્ય જનસમુદાયો વચ્ચે એ નિર્ણાયક સેતુ તરીકે કાર્ય કરે છે. તેથી તેઓ આ પહેલની સંભવિતતા દર્શાવી શકે છે અને સહાયક નીતિઓની હિમાયત કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પાયના સ્તરના કાર્યકરોની નોંધપાત્ર હિમાયતને કારણે સિક્કિમ, લદ્દાખ અને ઉત્તરાખંડ જેવા કેટલાક ભારતીય રાજ્યોમાં જૈવિક ખેતીની નીતિઓ અપનાવવામાં આવી છે.

4. વિકસો, પરંતુ સામૂહિક રીતે

બિનનફાકારક સંસ્થાઓ અને સમૂહો મોટા પાયે પરિવર્તન લાવવામાં મદદ કરી શકે છે, અમલદારશાહી અને સત્તાને કેન્દ્રિત કરવા તરફ દોરી જતી એકલ પહેલને અપસ્કેલ કરવાથી એ નહીં થઈ શકે અથવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એકસરખા પ્રયાસોની નકલ કરવાનો પ્રયાસ કરવાથી પણ એ નહીં થઈ શકે, કારણ અલગ-અલગ સ્થાનિક સંદર્ભોને કારણે એ પ્રયાસો કામ નહીં લાગે. તેને બદલે તેઓએ ‘આઉટસ્કેલિંગ’ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. એનો અર્થ એ છે કે સફળ પહેલોમાંથી પ્રક્રિયાઓ, મૂલ્યો અને સિદ્ધાંતો શીખવા, તેમને સ્થાનિક સંદર્ભોમાં અનુકૂલિત કરવા, અને પછી વ્યાપક પરિવર્તન માટે સામૂહિક ચળવળ ઊભી કરવા માટે બીજા લોકો અને નેટવર્ક્સ સાથે જોડાવું. તેલંગાણામાં દલિત મહિલા ખેડૂતોની મદદથી મિલેટ નેટવર્ક ઓફ ઈન્ડિયા અને મિલેટ સિસ્ટર્સ નેટવર્ક ઓફ ઈન્ડિયાની સ્થાપના તેનું સારું ઉદાહરણ છે. આ નેટવર્ક્સ હજારો ખેડૂતોમાં મિલેટનો સફળતાપૂર્વક પ્રચાર કર્યો છે. તેઓની સામૂહિક હિમાયતએ આખરે મિલેટને ભારતની કૃષિ નીતિનો વધુને વધુ મહત્વપૂર્ણ ભાગ બનાવ્યો છે, જોકે હજી ઘણી લાંબી મજલ કાપવાની બાકી છે.

જો કે, એ નોંધવું મહત્વપૂર્ણ છે કે આ તબક્કે વિકાસ ક્ષેત્રમાં ટકાઉ વિકલ્પો ધોરણને બદલે અપવાદો છે. એવો ભય વધી રહ્યો છે કે જો કોઈ સંસ્થા બિનપરંપરાગત અભિગમ અપનાવશે તો સરકાર અથવા બીજી સંસ્થાઓ તેની વિરુદ્ધ સખત પગલાં લેશે. બિનનફાકારક સંસ્થા તરીકે આપણી ભૂમિકા વંચિત લોકો પાસે તેમનું પોતાનું જ્ઞાન અને સંસ્થાઓ છે અથવા તે ઊભી કરવા માટેની એજન્સી છે એ સ્વીકારવાની છે. “સારામાં સારું શું છે એ અમે જાણીએ છીએ, અને અમે તમને મદદ કરીશું” એમ વિચારીને સખાવતી માનસિકતા સાથે આવવાને બદલે આપણે સ્થાનિક સમુદાયોનો આદર કરે અને તેમના શાણપણ પર આધારિત હોય એવા અભિગમો અપનાવવાની જરૂર છે, સાથેસાથે લિંગ અને જાતિની અસમાનતા જેવા સમસ્યારૂપ પાસાઓને બદલવા માટે તેમને સક્ષમ બનાવવાની જરૂર છે.

ટ્રાન્સલેશન ટૂલનો ઉપયોગ કરીને અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદિત કરવામાં આવેલ આ લેખની સમીક્ષા અને તેનું સંપાદન મૈત્રેયી યાજ્ઞિક/આકાશ પરમાર દ્વારા કરવામાં આવેલ છે.

વધુ જાણો

- સામાન્ય લોકો વિકાસની વૈકલ્પિક પદ્ધતિઓ કેવી રીતે ઊભી કરી રહ્યા છે તે વિશેની આ [ટૂંકી દસ્તાવેજી ફિલ્મ](#) જુઓ.
- સ્થાનિક જાણકારીનો સમાવેશ કરીને પર્યાવરણ સંરક્ષણ નીતિઓ કેવી રીતે વધુ સમાવેશક બની શકે તે વિશેનો [આ લેખ](#) વાંચો.
- પર્યાવરણવાદીઓ હિમાલયન ક્ષેત્ર માટે વૈકલ્પિક વિકાસ મોડલની દરખાસ્ત કરી રહ્યા છે તે વિશે [વધુ](#) વાંચો.

IDR is a free learning and media platform and we are determined to never go behind a paywall. If you find value in our articles, please support us by making a donation.

[DONATE NOW >>](#)

Tags: [Climate Change](#), [Perspectives](#), [Rural India](#), [Sustainability](#), [Sustainable Development Goals](#)

We want IDR to be as much yours as it is ours. Tell us what you want to read.

writetous@idronline.org

ABOUT THE AUTHORS

સબા કોહલી દવે

સબા કોહલી દવે આઈડીઆર ખાતે એડિટોરિયલ એસોસિએટ છે, અહીં તેઓ લેખન, સંપાદન, કન્ટેન્ટ સોર્સિંગ અને પ્રકાશન માટે જવાબદાર છે. તેમણે નૃવંશશાસ્ત્રમાં પદવી મેળવી છે અને તેમને ગ્રાઉન્ડ-અપ પરિપ્રેક્ષ્યથી વિકાસ અને શિક્ષણમાં રસ છે. તેમણે સોશિયલ વર્ક એન્ડ રિસર્ચ સેન્ટર, બેરકૂટ કોલેજ અને સ્કૂલ ફોર ડેમોક્રસી સાથે કામ કર્યું છે. સબાના અનુભવમાં ગ્રામીણ સામુદાયિક પુસ્તકાલયો માટે મોડલ બનાવવાનો અને લોકશાહી અને બંધારણીય મૂલ્યો પર અભ્યાસક્રમ બનાવવાનો સમાવેશ થાય છે.

શ્રેયા અધિકારી

શ્રેયા અધિકારી આઈડીઆરના આબોહવા વર્ટિકલનું નેતૃત્વ કરે છે અને તેઓ એવા કન્ટેન્ટ સોર્સિંગ અને પ્રકાશન માટે જવાબદાર છે જે આબોહવા વિષયક વાર્તાલાપમાં જેમને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું નથી તેવા અવાજો અને વર્ણનો પર પ્રકાશ પાડે છે. વધુમાં, તેઓ આઈડીઆર ખાતે પોડકાસ્ટનું સંચાલન કરે છે, જેમાં આઈડીઆરના એવોર્ડ વિજેતા શૌ ઓન ઘ કોન્ફ્રીનો સમાવેશ થાય છે. આઈડીઆરમાં જોડાતા પહેલા શ્રેયા જયપુર લિટરેચર ફેસ્ટિવલ સહિત ભારતમાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વિવિધ કલા અને સાંસ્કૃતિક ઉત્સવોનું ફ્યુરેટીંગ અને નિર્માણ કરવામાં સામેલ હતા. તેઓ Terra.do ફેલો છે અને તેમણે એવિયર્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ કોમ્યુનિકેશનમાંથી અનુસ્નાતકનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો છે.

COMMENTS

LOAD COMMENTS

READ NEXT

ENVIRONMENT

ફોટો નિબંધ: સાર્વજનિક જમીનોને સાચવવામાં આખા ગામની ભૂમિકા હોય છે

શુષ્ક રાજસ્થાનમાં પર્યુપાલકો ઘાસચારાની અછત અને તેમની સાર્વજનિક જમીન પર અતિક્રમણની સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે. એક નાનકડા ગામ થાનાના રહેવાસીઓએ આ સમસ્યાનો એક ઉકેલ શોધી કાઢ્યો છે.

by [મીત કાકડિયા](#) | 7 min read

ENVIRONMENT

SUPPORTED BY
COMMON
GROUND
INITIATIVE

IDR Explains | Commons

In just 10 minutes, learn how India's commons power its people, ecology, and economy—through examples, their history, and challenges.

by [INDIA DEVELOPMENT REVIEW](#) | 10 min read

ENVIRONMENT

Can neighbourhood repair shops help in reducing e-waste?

In India, computer and mobile repair shops have long extended device lifespans, yet they remain overlooked in e-waste management plans.

by [દેભોજીત દત્તા](#), [RAKESH SWAMI](#), [સુષિ ગુપ્તા](#) | 6 min read

ABOUT

- Team
- Board
- Funding Partners
- Ethics Statement

SECTORS

- Agriculture
- Education
- Environment
- Health
- Rights
- Livelihoods
- Water & Sanitation

EXPERTISE

- Board & Governance
- Fundraising &
- Communications
- Leadership & Talent
- Monitoring &
- Evaluation
- Programme
- Technology

THEMES

- Advocacy &
- Government
- Diversity & Inclusion
- Gender
- Philanthropy & CSR
- Social Business
- Urban
- Climate Emergency
- COVID-19
- Collaboration
- Ecosystem
- Development
- Inequality
- Scale
- Social Justice
- Youth

FOLLOW US

SUPPORT US

If you like what you're reading and find value in our articles, please support IDR by making a donation.

DONATE NOW

Get smart. Sign up for our free weekly newsletter, IDR Edit.

SIGN UP

IDR is India's first independent media platform for the development community.

...ish cutting-edge ideas, lessons, and insights, written by and for ...le working on some of India's toughest problems. Our job is to ...ings simple and relevant, so you can do more of what you do, better.

Privacy Policy | Terms of Use | Contact
©2025 India Development Review

India Development Review is published by the Forum for Knowledge and Social Impact, a not-for-profit company registered under Section 8 of the Company Act, 2013. CIN: U93090MH2017NPL296634